

GOTIČKE FORTIFIKACIJE U BOSNI I HERCEGOVINI

1. Uvod: Gotika

Otkada je, 1904. god., Č. Truhelka svojom knjigom *Naši gradovi, Opisi najljepših sredovječnih gradova Bosne i Hercegovine*¹ približio javnosti te "žive svjedoke srednjovjekovne kulture", nije prestajao interes za ruševne ostatke tih starih gradova - zamkova.

Da su česta pojava u vizurama mnogih naših krajeva, govori podatak da je na području Bosne i Hercegovine registrirano više od 350 srednjovjekovnih gradova.² Na žalost, dugo vremena se o njima nije brinulo. Istraživanjima se pristupilo ne tako davno, ozbiljnije tek od vremena kada je Pavo Anđelić istražio kraljevski grad Bobovac.³ Nakon tih istraživanja uslijedila su istraživanja i drugih gradova: Jajca i Srebrnika Đure Baslera,⁴ Blagaja na Sani, Maglaja, Sokola na Plivi, Krupe na Uni, Dobora u Usori i Pavlovca na Prači Ive Bojanovskog.⁵ Rezultati ovih istraživanja, kako se iz prigodnih publikacija dade vidjeti, za znanost pružaju niz vrijednih podataka. Osim što se došlo do odgovarajućeg arheološkog materijala, koji pomaže rekonstruirati sliku života unutar jednog ovakvog grada, određen je i vremenski okvir nastanka i razvoja ovih "živih tkiva", što je rezultat novih društveno-političkih okolnosti i gospodarskih uvjeta u bosanskoj državi od 13. do 16. st.⁶

¹ TRUHELKA, 1904.

² BOJANOVSKI, 1989. 110. f. n. 8. Navodi se podatak da je od 350 ukupno registriranih gradova njih 35 dobro i 110 slabije očuvanih. Pored njih arheološki je registrirano još 110 gradova dok 90, koji se spominju u izvorima, nije moguće ubicirati.

³ ANĐELIĆ, 1973.

⁴ BASLER, 1957., 119-129; BASLER, 1959., 121-134; BASLER, 1967., 51-57.

⁵ BOJANOVSKI, 1964., 6-18; BOJANOVSKI, 1965., 61-67; BOJANOVSKI, 1972., 41-69; BOJANOVSKI, 1974., 129-132; BOJANOVSKI, 1981., 11-37.

⁶ KLAIĆ, 1973., 43.

Iako su neki od ovih gradova nastali u doba romanike, najviše ih je stasalo pod okriljem **gotike**. To znači da je u stoljećima koja su slijedila zahvaljujući novim kretanjima, posebno gospodarskim došlo do formiranja novih urbanih centara unutar čijih zidina su i na ovim prostorima funkcionirali svi segmenti jednog srednjovjekovnog grada.⁷ Takav grad je bio upravno crkveno i gospodarsko središte, a u fizičkom smislu i grad koji je nerijetko imao dvije cjeline: jednu kojoj je pripadao utvrđeni grad (burg) i drugu koju je činilo naselje najčešće stasalo neposredno uz utvrdu kao podgrađe ili nedaleko od nje.⁸

Kada su srednjovjekovni gradovi, posebno oni po Bosni, dobili svoje bedeme teško je reći. Ne znamo koliko je moguće pritom vezu tražiti s provalom Mongola 1242. god. zbog koje je, inače, došlo do utvrđivanja mnogih gradova u susjednim pokrajinama, ali je činjenica da se neka utvrđenja i burgovi spominju već 26. kolovoza 1247. u pismu pape Inocentija IV.⁹ Sljedeći podaci se odnose na početak 14. st. ili točnije na 1301., 1304. i 1305. god. kada se u poveljama, koje je ban Pavao Šubić slao gospodaru Donjih krajeva Hrvatinu Stjepaniću, spominju uz garanciju posjeda i utvrđeni gradovi.¹⁰

2. Gradovi u Bosni

Za razliku od prvog desetljeća, sredinom stoljeća po nazivu se spominju: Ključ 1325., Kušlat 1345., Bobovac 1351., Visoki 1355., Srebrnik 1376., Dobor 1387., Samobor 1397., Susid u Uskoplju 1403., Jajce 1404., Maglaj 1408., Dobož 1415., Vranduk 1420., ali i drugi.¹¹

Najviše je gradova, kako se iz prethodnih podataka daje zaključiti, nastalo ili egzistirao u vrijeme Stjepana Kotromanića i Tvrtka I. Koliko ih je tada bilo utvrđenih, teško je bez sustavnih istraživanja svakog pojedinačnog objekta nešto izravnije reći, ali vjerojatno da do takvih graditeljskih pothvata: podizanje bedema i kula, dolazi češće kada bosanskim vladarima - banovima prijete rat s ugarsko-hrvatskim kraljevima sredinom 14. st.¹² Iako je u toj fazi rata pobjednik nad Ludovikom bio

⁷ ANĐELIĆ, 1973., 213-218.

⁸ ANČIĆ, 1999., 64-67; ANĐELIĆ, 1973., 29; BOJANOVSKI, 1972., 41-50.

⁹ BOJANOVSKI, 1972., 62-63.

¹⁰ BOJANOVSKI, 1972., 63; prema Lj. Thalloczy, "Istraživanja o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelju kormenskog arkiva", GZM 1906., 401-444 i Lj. THALLOCY, 1914., XII-478.

¹¹ BOJANOVSKI, 1972., 64.

¹² ŠIŠIĆ, 1903., 319-325; Kralj Ludovik je 1363. god. u Bosni, po njegovoj izjavi, ratovao zbog istrjebljenja nevjernika, međutim stvarni razlozi su bili "bosansku banovinu umanjiti" i stavi pod svoju vlast. O tome i u Napretkovoju povijesti hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine I, 1942., 299-300.

Tvrtko kao “banus totius Bosne”, neprijateljstva su već krajem stoljeća nastavljena. Nakon smrti hercega Hrvoja 1416. god. stanje u Bosni kao i u cijelom okruženju još se više pogoršalo. Prvo, borbe koje su se vodile za ugarsko-hrvatsko prijestolje, zatim ratovi sa Sigismundom, mletačka uzurpacija Dalmacije, pojava Turaka, ali i sukobi s Kosačama Bosnu vode u totalnu anarhiju. Posljedice će biti potpuni slom do koga će doći 60-ih god. 15. st.

S pogubljenjem kralja i padom većeg dijela Bosne u turske ruke 1463. god. nastupit će vrijeme “hrvatskog stogodišnjeg rata” u kome će se neosvojeni gradovi naći na granicama dva suprotstavljena civilizacijska kruga: kršćanskog zapada i istočnog islama.¹³ U tom periodu pojedini gradovi će doživjeti bitne promjene. Osvojeni su izgubili svoje funkcionalne karakteristike, a oni uz linije obrane izmijenili su svoj fizički izgled pretvarajući se u gradove tvrđave. Ovom prigodom osvrnut ćemo se samo na neke od njih, zapravo na one koji svojim ostacima dopunjuju i pomažu objasniti dio života srednjovjekovnog grada 14. i 15. st.

Bobovac

Evo što napisao Laonik Halkokondil 1463. god.: “...carska vojska brojila je petnaest hiljada konjanika, osim mnoštva novaka i arapa, koji kao pješaci prate vojsku u rat i koji vrše pomoćne službe, a nesposobni su za borbu; ostala carska vojska je konjaništvo najviše ljudi kako smo rekli... Kako, prešavši Ilirion, upadne u zemlju, prvo opsjedne grad Dobobiku (Δοβοβικην), tukući ga ratnim spravama. Ovaj grad izgrađen je na visokom brdu i prirodno utvrđen. Zastrašujući one u gradu dalekobacačkim spravama (topovima?), zađe im za leđa i osvoji grad. Trećinu njih (zarobljenika) ostavi u gradu, trećinu pokloni odličnim Turcima, a jednu trećinu otpremi u Carigrad... Kada se čulo da je car osvojio Dobobiku (Bobovac), najtvrdi od svih gradova, ostali gradovi se prestrašiše i počеше svaki za se razmišljati, natječući se koji će prije zadobiti carsku milost...”¹⁴

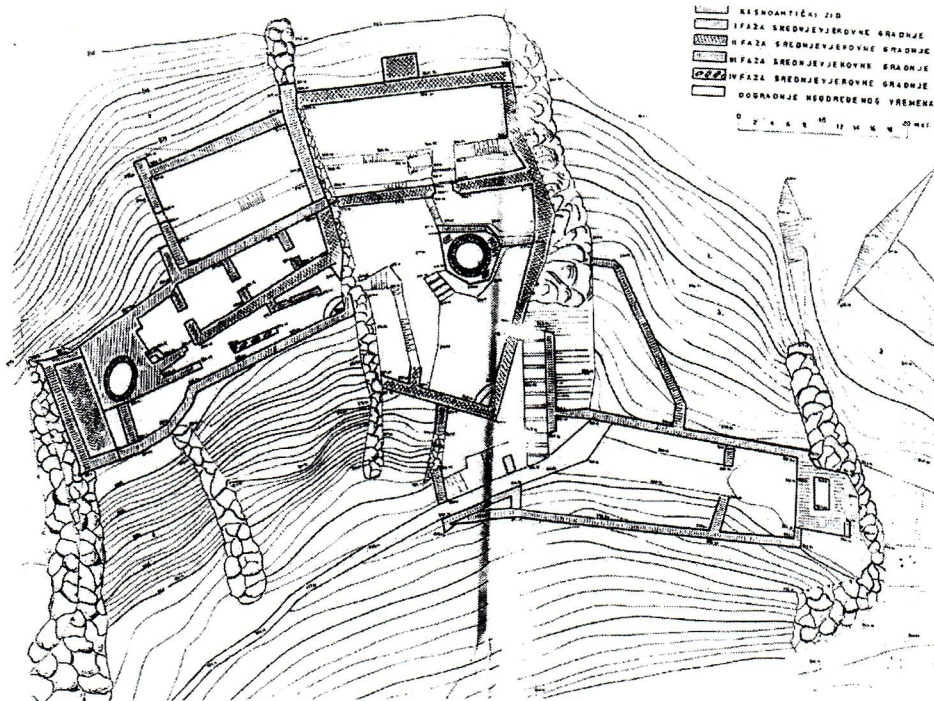
Poslušajmo i riječi Mijaila Konstantinovića 1463. god.: “Odatle ušli smo u kraljevsku zemlju i tu je najpre obseo grad koji se zove Bohovic (Bobovac), a kako nije imao topova sa sobom, dao ih je tu pod gradom saliti i osvojio je taj grad, bijući ga iz tih topova. One iste poslanike koji su bili isti u Drenopolju radi primirja, i koji su tamo sa mnom govorili

¹³ Napretkova povijest, 555-592.

¹⁴ ANĐELIĆ, 1973.,143, prema (Laonici Chalcocondylae Atheniensis Historiarum libri decem De rebus Turcicis 1. X.; Bonnae, MDCCCXLIII, 535-536).

našli smo u tom gradu, i opet su govorili sa mnom, opominjući se mojih predašnjih riječi, ali je već bilo pozdno za nji siromačke. Pošto je car u taj grad metnuo posadku, išao je k Jajcu...”¹⁵

Na ovakav način su dvojica suvremenika opisali pad Bobovca, stolnog grada bosanskih vladara, koga su već od sredine 14. st. izvori spominjali kao “tvrđi grad”. Da su bili u pravu, potvrđuje i epizoda iz 1349. god. kada je ovaj grad bezuspješno opsjedao car Dušan pokušavajući se osvetiti mladom banu Stjepanu Kotromaniću za osvojenu Travuniju.¹⁶ O tim slavnim danima grada Bobovca svjedoče njegovi ostaci koji su vidljivi u planinskom predjelu općine Kakanj na uzvisinama između kanjona Stavnje, Trstionice i Krivaje.

Sl. 1. Anđelić, Pavao, Bobovac i Kraljeva Sutjeska;
karta: Plan dvora s označenim fazama izgradnje, str. 46-47.

¹⁵ ANĐELIĆ, 1973., 144, Istorije ili ljetopisi Turski spisani oko godine 1490. po prijevodu Janka Šafarika u Glasniku Srbskog učenog društva, knj. I., Beograd 1865., 147-148.

¹⁶ KREŠEVLJAKOVIĆ, 1953., 17.

Visoka padina i do 100 m veća u odnosu na okolinu i kanjone rijeka, ali i nagib, koji na pojedinim mjestima iznosi i preko 70 stupnjeva, činili su Bobovac prirodno dobro zaštićenim gradom. Njegovu obrambenu moć su pojačavali krečnjački grebeni koji “poput ostataka nekih džinovskih bedema, presijecaju Bobovačku kosu”. Graditeljima Bobovca olakšavali su posao jer su poslužili kao idealni temelji bedemima grada. Strateški grad je imao i drugih prednosti. To se posebno vidi na terenu jer je u okruženju bio skoro idealno skriven. Naime, Bobovac je, zbog konfiguracije terena i ekstremne visine okolnih brda, bilo moguće vidjeti samo iz neposredne blizine. To se, međutim, tijekom 14. i 15. st. nije pokazalo kao prednost, takav položaj ga je učinio posebno osjetljivim prema djelovanju topova koji su i na ovim prostorima Bosne tada postali nezamjenjivi.

Snagu grada činili su njegovi bedemi. Iako su do danas dosta oštećeni, na terenu su prepoznatljivi.¹⁷ Dok se dužina bedema sačuvala do oko 1000 m, o njihovoj visini teško je nešto preciznije reći kao, uostalom, i o širini koja je varirala od 1,00 do 1,50 m, ovisno o funkciji koju su imali u pojedinim dijelovima grada.¹⁸ Bedemi su grad opasivali u nepravilnoj liniji prateći rub litice, posebno interesantno, na istočnoj strani gdje se bedem protezao do grebena zvanog Crvena stijena.

Takve okolnosti su, kako izgleda, u određenim trenucima od graditelja zahtijevale iznimne napore, posebno onda kada je na pojedinim mjestima bedeme trebalo i dodatno osiguravati potpornim zidovima kontraforima.¹⁹ Za njih je dokazano da nisu nastali istovremeno s bedemima nego su rezultat naknadnih graditeljskih zahvata.

Uz bedeme sigurnost Bobovca je osiguravalo još i 11 kula.²⁰ Najstarija među njima je bila kvadratne osnove veličine 8x8 m s kojom je u cjelinu burga uklopljen istočni dio antičkog bedema. Značaj ovog objekta, danas vidljivog samo u temeljima, ističe i unutar njega sagrađena cisterna. Ostaci antičke građevine iskorišteni su za gradnju još jedne kule. Sagrađena je naknadno tako da se s jedne strane naslanjala na taj zid, a s druge na prethodno spomenutu najstariju kulu. Tijekom vremena ova je kula često mijenjala svoju namjenu. Vjerojatno je služila kao neki stambeni

¹⁷ Zbog velikih oštećenja visina zidova ne prelazi visinu od 1 m tek na zapadnoj strani dosežu visinu do 15 m.

¹⁸ U fortifikacijama 14. i 15. st. poznaje određene standarde unutar kojih su uklopljeni i srednjovjekovni gradovi s područja BiH.

¹⁹ ANĐELIĆ, 1973., 40. Jedan kontrafor je podignut uz istočni zid donje palače, dva ugaona uza zid gornje dok su pomoćne zgrade kraljevskog dvora štitila dva, a Crkvicu pet. I na samim bedemima s njihove zapadne strane nalazila su se tri kontrafora.

²⁰ ANĐELIĆ, 1973., 41. Interesantno je da su na Bobovcu sačuvani svi oblici kula koje su poznate u srednjovjekovnoj Bosni.

objekt, moguće i donžon. Zbog toga što je imala više katova, pretpostavlja se da je u tursko bobu bila često prepravljana.

Strategijski na Bobovcu je najvažnija bila kula ugrađena u bedem na dijelu grada zvanom Vis. Njezina uloga je bila štititi burg sa sjeverne strane s koje je istovremeno bio i najslabije zaštićen. Da bi funkcionalno u potpunosti mogla odgovoriti svojoj namjeni građena, izlazila je za 6 m izvan bedema koji je pojačala svojim iznimno jakim zidovima što su u temeljima imali 3-4 m debljine. Danas sačuvani samo do 1,50 m visine, ti temelji ukazuju na građevinu poligonalne osnove, o kojoj ne možemo puno reći, jer je, kako se daje zamijetiti, bila potpuno razorena.

Jedna od kula je bila kružne osnove i sigurno je jedna od mlađih u nizu ovih fortifikacijskih objekata. To dokazuju i naknadne intervencije pri kojima je s vanjske strane bila pojačana novim zidom s kojim je, kao i neki drugi objekti, dobila poligonalni izgled. Bila je sagrađena na terasastom dijelu terena zvanom Crkvice neposredno uza sakralni kompleks ili grobnu kapelu s kojim je činila jedinstven kompleks.²¹ Pretpostavka da je mogla imati funkciju zvonika prilikom istraživanja otklonjena je. Pronađen arheološki materijal tek upućuje na njezin mogući izgled tj. da je imala prošireno krunište pojačano konzolama koje su, osim arhitektonske funkcije, pružale i dojmljiv estetski doživljaj, ali bez detaljnijih sugestija o njezinoj mogućoj namjeni.

Ulaze u grad štitile su dvije kule. Jedna se nalazila uz glavni ulaz, dok je druga bila dio bedema koji je štitio prilaz kompleksu kraljevske rezidencije. Glavni ulaz i kulu uz njega danas je zbog velikih oštećenja teško rekonstruirati. Moguće je tek zaključiti da je i ona većim djelom, zapravo jednom trećinom, izlazila izvan bedema, ali i to da je, kao i većina obrambenih objekata na Bobovcu, bila masivna, sa zidovima oko 1,90 m debljine i kvadratne osnove s dimenzijama 11,50x11,50 m.²²

Ulaz koji je vodio u kraljevski kompleks štitila je kula koja je imala oblik izduženog pravokutnika.²³ U zidu pored nje, koji je sačuvan samo oko 1,50 m visine, nalazi se ulaz s fragmentom dovratnika po kome se vidi da je bio izrađen u obliku luka. Kroz taj prolaz, probijen ispod cijele kule, vodio je popločan prolaz koji je, kako se da zamijetiti po izlizanom pločniku, očito dugo bio u uporabi.

²¹ M. LOVRENOVIĆ, 2000., 109-123.

²² Kvadratna kula uz glavni ulaz na Bobovcu nasljeđe je romanike iako se takav oblik kula sačuvao i kasnije kada je posebno bila omiljena kod turskih feudalaca. ANĐELIĆ, 1973., 42.

²³ Interesantnom ovu kulu čini drvena konstrukcija koja je imala ulogu vanjskog zida što se inače veže za tradiciju bizantskog i srpskog graditeljstva, preko koga je i mogla doći na ove prostore.

Jedna od interesantnijih kula nalazila se na dijelu burga koji se zove Vis. Od ostalih se razlikuje po tome što je cijelom površinom od 15 m bila izvučena izvan bedema, a zatim s jednim posebnim zidom povezana s njim. Slične kule u srednjem vijeku na prostoru Bosne nisu registrirane tako da je paralele za nju moguće tržiti samo izvan ovih prostora. Do sada se mogu uspoređivati samo s onima iz zapadnoeuropskih zemalja gdje su češće poznate kao barbakane.

Većina kula na Bobovcu ipak su bile one, može se reći, uobičajene, domaće koje su s jednom svojom stranom jednostavno bile ukomponirane u bedeme dok su s druge, vanjske strane cijelom površinom bile izvan njih. Uz to, potrebno je naglasiti da su podignute na svim mjestima gdje je, zbog nepravilnosti na terenu ili strateških razloga, dolazilo do otklona u osnovnoj liniji bedema. S arheološkim istraživanjima o ovim objektima nije se došlo do više podataka. Utvrđeno je tek toliko da je samo kula, koja se nalazila uz južni dio dvorskog predvorja, nakon pada Bobovca korištena duže vrijeme dok su druge, kao i većina ostalih objekata, namjerno i sustavno uništene.

Nepostojanje kule koja bi štitila sjeverni ulaz u grad natjeralo je istraživače na pretpostavku da se u ovom slučaju, kada zbog frekventnosti prometa ovaj prolaz nije smio ostati nezaštićen, radilo o objektu kuli koja je jedino mogla biti sagrađena od drveta zbog čega je lako mogla biti uništena.²⁴ Na žalost, ne postoji niti jedan element na osnovu koga bi bilo moguće rekonstruirati ovu građevinu ili prostor oko nje, kao uostalom ni čitav niz drugih fortifikacijskih objekata koji su najčešće sačuvani samo u temeljima ili nižim zidovima.

Iz tih razloga je teško govoriti o točnom vremenu nastanka ovoga grada ili njegovim razvojnim fazama. Primarno je dokazano da se razvijao u nekoliko graditeljskih faza. Iako ostatke antičke građevine, koji su uspješno uklopljeni u ovaj srednjovjekovni objekt, ne računamo kao graditeljsku fazu, važno ih je istaknuti zbog kontinuiteta u nastajanju ovog urbanog kompleksa još od vremena antike.

Zbog toga bi prvoj graditeljskoj fazi, koju je na terenu moguće prepoznati, trebalo pripisati one elemente koji pripadaju početku 14. st. kada su sagrađeni bedemi gornjeg grada i kula s cisternom koja se naslanjala uz antički zid. Sljedećoj, drugoj graditeljskoj fazi pripadali bi dvor i objekti uza zapadnu stranu gradske kule koji su moguće sagrađeni polovinom 14. st., dok bi trećoj fazi pripadale intervencije do kojih je došlo početkom 15. st. s kojima je prošireno dvorsko predvorje i sagrađeni

²⁴ Drvene kule nisu na ovim prostorima bile rijetke. Slično konstruktivno rješenje postojalo je i na Doboru, BOJANOVSKI, 1981., 16.

dijelovi fortifikacija na dvije značajne lokacije Visu i Crkvici. To je istovremeno i vrijeme kada se gradi glavna kula, sjeverni ulaz u grad i bedem s pet kula koje su već opisane i definirane kao kule isturenog tipa. Ove graditeljske faze prati i značajan arheološki materijal koji, iako nije izravno vezan za elemente fortifikacijskog sustava, ipak pomaže određene faze gradnje pripisati vremenu gotike.²⁵

Jajce

Kada su turske trupe, nakon osvajanja Bobovca, po svjedočenju Mihajila Konstantinovića, krenule na Jajce, grad im se, po zahtjevu zarobljenog kralja Stjepana Tomaševića, predao bez borbe.²⁶ U tom trenutku Turci su, to opravdano možemo reći, zatekli veličanstven srednjovjekovni kraljevski grad koji je u Bosanskom Kraljevstvu po modelu vladarskih gradova tog vremena sagrađen po ugledu, moći i želji svojih gospodara.

Smješten na istaknutom mjestu iznad utoka Plive u Vrbas koji, unatoč tome što ga povijesni izvori prvi put spominju 1396. god., svoje korijenje mora tražiti ranije. Vjerojatno da se u ovom slučaju radi o srednjovjekovnom gradu koji krajem 13. st. nastaje kao centar plivske župe.²⁷ Značajnije će se ipak, kako se na osnovu raspoložive građe daje zaključiti, razvijati od 1366. god. kada ban Tvrtko župu Plivu daruje velikaškoj obitelji Hrvatinića.²⁸

Otada za razvoj grada najviše će učiniti herceg Hrvoje Vukčić Hrvatinić, ali razumljivo u kontekstu općih kretanja karakterističnih za to razdoblje Bosanskog Kraljevstva.²⁹ To je važno naglasiti jer je to vrijeme novih društvenih, gospodarskih i kulturnih odnosa koji su, kako se daje zaključiti, vrlo intenzivni. Razumljivo da su se takve okolnosti odražavale i na graditeljstvo Jajca s elementima u kojima je moguće prepoznati, tada opće prihvaćenu gotiku, prepoznatljivog kontinentalnog podrijetla, ali u jednoj poprilično rustičnoj varijanti. Do većeg procvata grada došlo je i za kralja Stjepana Tomaševića u vrijeme čije vladavine su, za razliku od

²⁵ O arheološkom materijalu s Bobovca valja pogledati sve kod ANĐELIĆA, 111-138. Skrenut ćemo pozornost samo na gradska zvana koja su pronađena prilikom arheoloških istraživanja. Na dva zvana sačuvani su natpisi: jedan s lijepom gotičkom unicalom i 1410. god. koja odgovara vremenu vladavine kralja Ostoje i drugo s grubim natpisom koji stilski ide u gotičku unicalnu majuskulu koje stilski odgovara zvonu s crkve sv. Andrije iz samostana benediktinki na Hvaru iz 1396. god.

²⁶ ANČIĆ, 1999., 142.

²⁷ ANČIĆ, 1999., 67.

²⁸ ANČIĆ, 1999., 13. Ban Tvrtko župu Plivu daruje ocu hercega Hrvoja Vukcu Hrvatiniću zbog toga što je u vrijeme pohoda ugarsko-hrvatskog kralja Ludovika obranio grad Sokol.

²⁹ TRUHELKA, 1904., 67. Truhelka je osnivanje Jajca vezao za ime hercega Hrvoja, međutim naknadna arheološka istraživanja ukazuju na znatno raniji nastanak grada.

ranijeg vremena, dominirali utjecaji dalmatinskih gradova, a posebno Splita.³⁰

Razvoj grada naglo će prekinuti invazija Turaka. Događaji koji su uslijedili, posebno ratna razaranja iz 1464. god. kada je, prema svjedočenju suvremenika, grad od 12. srpnja do 22. kolovoza pretrpio snažnu topovsku vatru,³¹ a zatim i brojne intervencije na fortifikacijama zauvijek su izmijenile i uništile srednjovjekovni gotički izgled ovog grada. Naime, razaranja su bila takvog obujma da je danas tragove srednjovjekovnog grada moguće tražiti tek u kontekstu kasnijih gradnji.

U masi tih intervencija u gradnji i preinaka najviše mogućnosti za analizu prvobitnih fortifikacija Jajca pružaju njegovi obrambeni zidovi.³² Zahvaljujući arheološkim istraživanjima na gradskim bedemima ustanovljeno je više graditeljskih faza od kojih se prve dvije odnose na razdoblje do 1528. god.³³ Izdvojena prva faza obuhvaća vrijeme kada je došlo do izgradnje južnog gradskog bedema tijekom 13. st. ili u prvoj polovini 14. st. Iz tog vremena potječe samo jedan dio od ukupno danas sačuvanih 57 m dužine i 8 do 13 m prvobitne visine ovog zida. Njegovo prvobitno lice najvećim je dijelom danas skriveno s tri kasnije dozidana potpornja. Ipak se vidi da je prvobitno ovaj bedem bio zidan tehnikom bez uslojavanja, i to tako što je do 3 m visine zidan s muljikom, a ostatak s grubo obrađenom sedrom pri čemu je kao vezivna masa korišten mort od čistog kreča. Na ovom zidu osim toga sačuvani su i prsobrani podignuti na 8 m visine, koji su u vrijeme izgradnje bili nešto viši nego danas; pretpostavlja se da su mogli imati 2,20 m širine i 1,25 m visine. Po ostacima koji su vidljivi uz Banjalučku kapiju daje se zaključiti da su imali štitnike "kape" koji su u tradiciji toga vremena bile podosta česte. Interesantno je da na središnjem dijelu ovog bedema prsobrani nisu sačuvani vjerojatno iz razloga što su na tom mjestu u dužini od 16,5 m naknadno popravljani. Kako se majstorima, izgleda, veoma žurilo, nisu imali vremena graditi nove prsobrane nego su jednostavno zazidali i one koji su bili sačuvani. Uz ovaj zid s njegove zapadne strane otkriveni su i temelji neke građevine za koju se, osim konstatacije da je sva "od stare građe", pretpostavlja da je dio one kule za koju je Evlija Čelebi pisao da se "uzdiže do nebeskog svoda".³⁴

³⁰ BASLER, 1962., 98-107.

³¹ O tim borbama sudionik Dursun-beg kaže: "Grad je tako strašno bijen, da je gradska kula, za koju se činilo da seže do zvijezda, izravnana sa zemljom." THALLOCI, 1916., 89.

³² BASLER, 1959., 122-134; MAZALIĆ, 1952., 66-99.

³³ To je vrijeme kada Jajce gubi važnost pograničnog grada i kada konačno bez otpora pada u ruke Turaka. BASLER, 1959., 132.

³⁴ ČELEBI, 1967., 330.

Sl. 2. Dio južnog zida jajačke tvrđave nakon konzervacije 1957. god.

U sklopu ovog dijela bedema nalazile su se romanička bifora i gotički kraljevski portal, koji su u zid ugrađeni naknadno, ali ipak ne nakon 15. st.³⁵ To se jasno vidi i na samom zidu. Otvor koji se ranije tu nalazio bio je nešto oko 0,50 m viši, ali je također, kao i novi, bio građen na svod. Izravnije se ugradnja portala u ovaj dio bedema veže za političku aktivnost kralj Tvrtka II. koji je vjerojatno iz političkih razloga smatrao potrebitim upravo u Jajcu, koji strateški postaje sve zanimljiviji i na ovakav, zapravo formalan, način ostaviti znak svoje plemenitosti.³⁶ Vrijeme ovih događanja bilo je dovoljnim razlogom što su ove graditeljske intervencije registrirane kao Ia. stupanj prve faze u izgradnji grada.³⁷ Ovaj dio zida je dopunjavala i stražarnica izvučena na “sistem mašikula” smještena

³⁵ BASLER, 1959., 127.

³⁶ Razloge zbog čega se ugradnja portala s grbom ipak pripisuje Tvrtku II. a ne Stjepanu Tomašu treba tražiti u političkim okolnostima. Turci su 1430. god. dobili Vrhbosnu, šire se uz gornji tok rijeke Bosne, dok u kralju Sigismundu nisu imali prijatelja. BASLER, 1959., 128.

³⁷ BASLER, 1967., 130.

iznad portala u kutu kruništa zapadnog zida, na mjestu gdje su kasnije napravljeni otvori za puškarnice.

Najznačajniji dio južnog bedema grada Jajca predstavlja toranj koji znanstvenu pozornost privlači više zbog ugrađene romaničke bifore nego svojom funkcijom u sustavu ovog dijela bedema. Dio tornja s prozorskom nišom u koju su bile ugrađene klupe za sjedenje korišten je, kako izgleda, kao stambeni prostor o kom nije moguće mnogo više reći, jer, na žalost, nije ušao u program arheoloških istraživanja, kao što je to slučaj kod nekih drugih dijelova ovog bedema. Zbog toga je o vremenu nastanka i naknadnim radovima na ovome tornju teže govoriti. Pri datiranju posebno je bio obazriv i Đuro Basler. Zbog toga kaže da je s "određenim rizikom" toranj zbog njegove cjeline s najstarijim dijelovima bedema datirao u 13. ili prvu polovnu 14. st.

Drugi važan dio fortifikacijskog sustava Jajca čini sjeverni dio gradskih bedema i objekata koji su s njim, tijekom srednjeg vijeka, bili u funkciji. Takav je dio zida na potezu od tvrđave do Mračne kapije. U vrijeme gradnje to je, kako se još uvijek može vidjeti, bio tanak zid tek od oko 0,80 m debljine koji je s naknadnim proširenjem dosegao zadovoljavajućih 2,40 m širine. S tom dogradnjom ovaj zid je dobio potrebnu masu koja je bila dovoljna za izgradnju prsobrana i hodne linije koja je, zbog nepogodnog terena, morala osigurati komunikaciju s prostorom iza njih. Osim toga, zid je zbog značaja Mračne kapije još jednom pojačan tako da je uz njezine temelje bio 3,50 m širok. U izvornom obliku ovaj dio zida danas nije sačuvan i skoro da ga nije moguće prepoznati. Zbog velikih oštećenja u vrijeme restauratorskih radova konzerviran je u zatečenom stanju.

Od drugih objekata, na ovom djelu zida, potrebno je spomenuti Veliku tabiju, ali samo zbog toga što je zauzela mjesto neke ranije kule koja je morala imati neku značajniju ulogu. Naime, nalazila se na takvom mjestu koje je bio ključno pri obrani grada, posebno od mogućeg napada sa sjevera. Vjerojatno je to razlog što je zid, na koji se naslanjala s unutarnje strane, bio pojačan identično kao u prethodnom slučaju. Uostalom kula i zid bili su dio cjeline, kako se to danas može vidjeti na onom dijelu gdje se zid nastavlja između Džikovca i Papaz kule, odnosno Banjalučke kapije. Razlikuju se samo po tome što je na ovom dijelu zid potpuno sačuvan, zapravo je onakav kakav je bio u trenutku gradnje. To se vidi po očuvanim prsobranima i načinom gradnje samog zida. Očito da je mogućnost jačeg napada bila uzrokom što je na ovom dijelu zid znatno kvalitetnije rađen. Čvrstoći zida doprinosili jesu kameni blokovi koji su bolje obrađivani, a zatim u pravilnim redovima ugrađivani u bedem upravo kako je to vidljivo i danas.

Jajce je jedan od rijetkih gradova u kome gradski bedemi nisu rađeni s dva lica, pri čemu bi unutrašnjost bila samo popunjena s grubo nasutim šutom, nego u potpunosti s kamenim blokovima koji su vezani kvalitetnim malterom, upravo kako je bilo i primjereno jednom kraljevskom gradu.³⁸ Takva skrb je vidljiva i u načinu gradnje Papaz kule koja je, s položajem koji je zauzimala i svrhe koju je imala, to i zahtijevala. U osnovnim elementima dosta dobro je sačuvana. Smanjena joj je samo visina zbog čega je danas oko 5 m niža nego što je to bila u vrijeme kad je podignuta. Ispod prsobrana ove kule bila je probijena Banjalučka kapija kojoj se moglo prići samo preko mosta ispod koga se zbog zaštite nalazio prokop.

Posljednji u nizu objekata koji prate gradske bedeme, a koji se zajedno s njima, po vremenu nastanka, može datirati u 15. st. jest Šamića tabija koja je još jedna srednjovjekovna kula kojoj je tijekom vremena promijenjena namjena. Vjerojatno da je do toga došlo u trenutku kada stara kula više nije mogla primiti sve naoružanje, prije svega topove za kojima se tijekom 17. i 18. st. osjećala sve veća potreba.

Zbog važnosti ovim bedemima tijekom istraživanja posvećivana je posebna pozornost. To se osjeća kako po skrbi tijekom istraživanja tako i pri konzervatorskim radovima koje je s punom znanstvenom odgovornošću vodio Đuro Basler. Zahvaljujući takvim okolnostima bedemi nam se danas predstavljaju kao cjelovit srednjovjekovni fortifikacijski spomenik koji je očuvan u skoro svoj veličini. Jednostavno, bedemi su bili takvih razmjera zbog kojih ih nije bilo moguće potpuno uništiti niti naknadnim gradnjama preslojiti. Osim toga, važno je naglasiti da pri konzervatorskim radovima nisu rađeni nikakvi restauratorski zahvati nego je urađeno samo ono za što je u tom trenutku postojalo opravdanje. Cilj je bio očuvati "dokumentarnu vrijednost zidnih detalja iz najstarijeg vremena", točnije iz 14. i 15. st. kada je grad nastao, a zatim ukazati i na faze kroz koje je grad prolazio kada se nakon desetljeća borbi pretvorio u "središnju obrambenu utvrdu na granici Osmanskog carstva".³⁹

Dobor

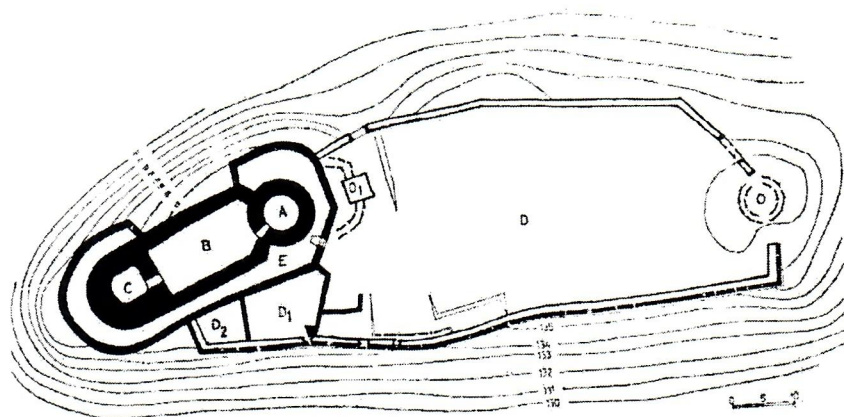
Ruševine srednjovjekovnog grada Dobora nalaze se na dominantnoj kosi Vučjak Planine iznad lijeve obale rijeke Bosne nedaleko od Modriče u bosanskoj Posavini.⁴⁰ Grad je nastao uz važan putni pravac koji je iz Slavonije vodio prema Usori, na mjestu gdje se rijeka Bosna probija kroz

³⁸ Đ. BASLER, 1967., 56.

³⁹ Đ. BASLER, 1959., 132.

⁴⁰ BOJANOVSKI, 1981., 11-35; KREŠEVLJKOVIĆ, 1953., 21.

uzak klanac između planina Vučjaka i Trabovca. Zbog takvog položaja ovaj grad je početkom 15. st. nosio ime “vrata Bosne”.⁴¹

Sl. 3. Bojanovski, Ivo, *Dobor na Usori*, sl. 21: Tlocrt grada Dobora, *Naše starine*, Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture, prirodnih znamenitosti i rijetkosti BiH, XIV-XV, Sarajevo 1981., str. 24.

Grad Dobor činile su dvije kule međusobno povezane s 36 m dugim bedemom. Iako veličinom ne ide u krug većih srednjovjekovnih gradova, njegov značaj u povijesti je iznimno značajan, posebno zbog povoljnog geografskog položaja koji je vjerojatno bio i glavni motiv pri osnivanju ovog grada. Iako je pri arheološkim istraživanjima dokazano da je krajem 13. st. imao izgled romaničkog burga, izravnije se, u izvorima, spominje tek u kontekstu vojnih akcija koje je hrvatsko-ugarski kralj Sigismund vodio s Bosnom krajem 14. st. i početkom 15. st., točnije do 1415. god., kada je zbog poraza kod Doboja odustao od daljnjih uplitanja u bosanska pitanja.⁴²

Graditeljske intervencije, koje su nakon romaničke faze ovaj grad pretvorile u gotički burg, pripisuju se hrvatskom banu Ivanišu Horvatu i njegovom bratu, inače zagrebačkom biskupu Pavlu, kojeg je, od moguće osvete kralja Sigismunda, kralj Tvrtko 1387. god., sklonio u grad Dobor.⁴³ Kao saveznici kralja Tvrtka oni između 1387. i 1389. god. utvrđuju ovaj grad koji im je trebao poslužiti kao baza pri upadima u Slavoniju i

⁴¹ PAVIČIĆ, 1969., 69.

⁴² ŠIŠIĆ, 1902., 95 i 260.

⁴³ Kralj je to mogao učiniti jer su krajevi oko Modriče bili kraljevska imanja, a poznato je da su jedno vrijeme bili i u posjedu Hrvatinića. ANDELIC, 1977., 20-21; ŠIŠIĆ, 1902., 95, 260.

Ugarsku. Rezultat tih učestalih, ali i jakih sukoba sa Sigismundom bili su česta razaranja ovog grada, što se s posebno teškim posljedicama dogodilo 1408. god.⁴⁴ Tada kao i više puta prije, ali i kasnije, grad je rušen te zbog značaja uvijek i popravlján. Unatoč tako čestim i velikim graditeljskim intervencijama, na ovom gradu je ipak nakon provedenih istraživanja bilo moguće odrediti osnovne faze njegovog razvoja.

Prvoj graditeljskoj fazi bi odgovarao romanički grad, burg nastao krajem 13. st. ili početkom 14. st.⁴⁵ Tada je, kako se na terenu može vidjeti, bila sagrađena manja ali masivna višekatna kula koja je sa svojim jakim zidovima trebala imati primat pri obrani grada s njegove sjeverne strane, odakle je i prijetila najveća opasnost. Tijekom ove faze na zapadnoj strani burga bilo je sagrađeno dvorište koje je zbog sigurnosti također bilo zaštićeno masivnim bedemom, ali interesantno da s kulom nije činilo cjelinu nego je neovisno funkcioniralo, odvojeno od nje.

U vremenu koje je slijedilo, a vjerojatno poslije 1415. god., kada je u sukobima došlo do znatnijeg razaranja grada, nove okolnosti izazvane političkim previranjima tražile su veće intervencije.⁴⁶ One odgovaraju drugoj fazi u razvoju ovog grada kada je zbog sve veće primjene vatrenog oružja došlo do izmjena i na njegovoj zapadnoj strani. Tada je unutar bedema podignuta još jedna kula koja unatoč svojoj masivnosti i veličini od pet etaža nije u potpunosti ispunila očekivanja svojih graditelja. Očito da su prijetnje, koje su dolazile iz okruženja, bile tako velike da je zbog njih uskoro došlo do potrebe da se kula ojača s dva nova bedema: s jednim izvana i drugim iznutra kako bi svojom masivnošću bili jamac sigurnosti.

Treća faza, do koje se po mišljenju istraživača došlo tijekom prve polovice 15. st., podrazumijevala je preinake, posebno na onom dijelu bedema koji je štitio kule s unutarnjim dvorištem. Osim što je znatno ojačan na 1,10 m, na tom dijelu bedema ostavljeni su i otvori za puškarnice. S tim zahvatima Dobor je trebao uspješno odgovoriti svim ratnim izazovima koje je to vrijeme sa sobom nosilo.

⁴⁴ BOJANOVSKI, 1981., 26. Tada je po svjedočenju Sigismundova životopisca u svibnju 1408. god. grad razoren dok su 126 njegovih branitelja pogubljeni. O tome svjedoči i poljski ljetopisac Długaš koji izravno kaže: "I mnoge je gradove koji su mu se opirali mačem osvojio i mnogim je Bosancima ili glave odrubio ili ih pobacao sa zidina."

⁴⁵ BOJANOVSKI, 1989., 112. Romanička jezgra grada tzv. Herrenburg uklapa se u Schuchardtovu terminologiju srednjovjekovnih gradova.

⁴⁶ Vjerojatno da se u ovom slučaju radi o vremenu kada se, nakon sukoba 1410. i 1411. god., Dobor našao u Donjoj Slavoniji nakon što je Sigismund Bosnu i Humsku Zemlju vratio kralju Ostoji, nakon čega je zbog poraza s Turcima kao saveznicima Hrvoja Vukčića Hrvatinića odustao od uplitanja u bosanska pitanja. THALLOSCY, 290.

Do sljedeće, četvrte faze, s kojom je okončana izgradnja obrambenog sustava srednjovjekovnog Dobora, došlo je nakon 1450. god. Ona je u potpunosti definirala grad tako što je sa završenim perimetralnim bedemom u potpunosti zatvoren prostor oko kula nakon čega je grad konačno poprimio izgled jednog tipičnog srednjovjekovnog burga koji je svojom specifičnom vizurom upotpunio sliku tadašnjih bosanskih gradova.⁴⁷

Dobor je tada postao značajan centar od koga se očekivalo da tako ojačan učvrsti liniju obrane na kojoj je trebao zaustaviti sve češće provale Turaka. U takvim okolnostima reagirao je kralj Stjepan Tomaš koji je, suočen s opasnošću upravo u ovom gradu 11. studenog 1449. sklopio ugovor o savezništvu s Ugrima.⁴⁸ Otada diplomatske aktivnosti i pokušaji pronalazjenja što efikasnijeg rješenja za uspješno suprotstavljanje daljim turskim upadima u Dobor dovode brojne istaknute ličnosti. Po tom pitanju, između ostalih, 13. lipnja 1457. u Doboru borave papin izaslanik kardinala Ivan Carvajal i mletački zastupnik Petar Tomasi.⁴⁹

S padom Bosne 1463. god. Dobor nije dijelio njezinu sudbinu. S drugim gradovima sjeverne Bosne našao se unutar srebreničke banovine Matijaša Korvina, a od 1470. god., prema izvorima, spominje se u posjedu hrvatske plemićke obitelji Berislavića. Jajački ban Franjo Berislavić 22. lipnja 1499. predstavlja se kao “Ban de Bosna, Signor de Posava” i “vjekoviti knez Doborski”, a ban Petar kao “knez Doborski”, vjerojatno u kontekstu kada se krajem 15. st. i početkom 16. st. pokušavalo na prostoru Posavine formirati jaku obrambenu zonu daljem prodiranju Turaka.⁵⁰ Uvezan u lanac obrane unutar srebreničke banovine uspješno će funkcionirati do 27. kolovoza 1536. kada će u Beč biti objavljeno da je “Dobor s nekim drugim gradovima” pao u turske ruke.⁵¹

Sokol

Srednjovjekovni grad Sokol,⁵² poznat kao Sokol na Plivi, nalazio se nedaleko od Šipova na iznimno pogodnom mjestu, isturenom uzvišenju koje je s tri strane štiti strmi kanjon rijeke Sokošnice. Zbog takvog

⁴⁷ Cf. W. HOTZ, 1965., 25, 26. Svojim položajem i stilskim karakteristikama Dobor se, iako s određenim osobnostima, uklapa u sliku europskog gotičkog grada.

⁴⁸ S ovim ugovorom kralj Tomaš obvezao se mačvanskom banu Ivanu od Korođa pružiti pomoći pri obrani od Turaka, ali u istom pitanju tržiti i pomoć od gubernatora Ivana Hunjadija ako se za tim ukaže potreba. BOJANOVSKI, 1981., 27.

⁴⁹ FRANKNOJ, 1890., 9-12.

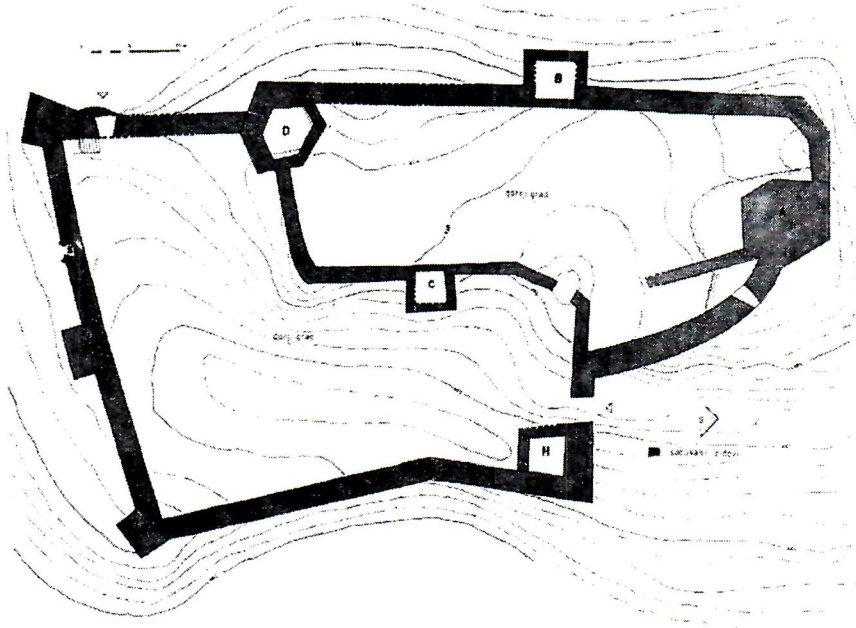
⁵⁰ BOJANOVSKI, 1981., 27, FN, 51. Tada su pored učvršćenog Dobora Berislavići s obje strane Save sagradili Jarki i Novi Grad koji su uz Kostroman trebali činiti sigurnu obrambenu zonu.

⁵¹ BOJANOVSKI, 1981., 28.

⁵² BOJANOVSKI, 1972., 41-71.

položaja i jakih obrambenih bedema Sokol je tijekom srednjeg vijeka bio poznat kao neosvojiv burg.

Iako se u izvorima prvi put spominje u kontekstu događaja iz 1363. god. kao posjed plemićke obitelji Hrvatinića,⁵³ točno vrijeme njegovog nastanka teško je odrediti. Možda povijesno korijenje ovoga grada treba tražiti u vremenu kada ban Pavao Šubić na početku 14. st. Hrvatinu Stjepaniću garantira njegove posjede u Donjim krajevima. U tom kontekstu u povelji od 21. veljače 1305. u posjedu Hrvatinića spominje se više gradova: "...promisimus et promittimus veri amici comitis Horvatini cognati nostri dilecti et fidelis... ac de suo dominio et toto comitatu inferiorum partium Bosne in castris, terris vel in alia sua terra... vel recipiemus modo aliquo ecc."⁵⁴

Sl. 4. Bojanovski, Ivo, *Sokol na Plivi*, sl. 5: *Geodetski plan Sokola*, *Naše starine, Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH, XIII*, Sarajevo 1972., str. 45.

⁵³ BOJANOVSKI, 1972., 64. Podatak se odnosi na ispravu ugarsko-hrvatskog kralja Ludovika napisanu pod Sokolom u srpnju 1363. god.

⁵⁴ THALLOCY, 1914., 435.

Vjerojatno da se grad Sokol, onakav kakav nam je poznat iz kasnog srednjeg vijeka ili s "egzaktne" Kuripešićeve gravure,⁵⁵ razvijao kroz duže vrijeme i kroz više graditeljskih faza. Prve tragove ovog grada, kako izgleda, treba tražiti još u romaničkoj fazi kada je krajem 13. st. ili u prvoj polovici 14. st. došlo do izgradnje branič kule uz koju se nalazilo malo dvorište zaštićeno bedemom. Danas se ovi ostaci daju prepoznati samo u tragovima i to nakon obavljenih arheoloških istraživanja.

Do prvih ozbiljnijih graditeljskih zahvata na fortifikacijama Sokola došlo je znatno kasnije, a vjerojatno u prvim desetljećima 15. st. kada je obnovljen donžon i produžen bedem koji je na istočnoj strani dobio "veliku topovsku strijelnicu" u to vrijeme, za svaki ovakav utvrđeni grad, najvažniji obrambeni punkt. Zbog potreba artiljerije istovremeno je prošireno dvorište, dok su osim donžona podignute još tri kule (jedna poligonalna i dvije četvrtaste) i novi bedem paralelan sa starim tako da je Sokol postao jedan tipičan gotički burg. To potvrđuje i način njegove gradnje. Naime, prilikom arheoloških istraživanja, na prostorima Gornjeg grada gdje su bile sagrađene kule, pronađeni su dosta dobro obrađeni blokovi sedre koji su vjerojatno korišteni pri konstrukciji svodova u kulama.

U istom je razdoblju, kako se pretpostavlja, došlo i do širenja Sokola na prostor Donjeg grada. Tada je unutar njegovih bedema u vrijeme koje prepoznajemo kao "zrelu gotičku fazu ovoga burga" bio sagrađen plemićki dvor s kapelom uz koje se, vjerojatno iz praktičnih razloga, nalazila i gradska cisterna. Snažni bedemi koji su štitili ovaj prostor, i danas na pojedinim mjestima sačuvani do oko 10 m visine, bili su s južne strane dodatno pojačani s tri izravno na bedem naslonjene kule. Iako nije sačuvana, pored njih je morala postojati još jedna koja je na sjevernom dijelu bedema štitila ulaz u Donji grad i to na mjestu gdje je istovremeno bila najpogodnija, ali i najsigurnija veza Donjeg s Gornjim dijelom grada.

Zahtjevu vremena, u kome je u uporabi bilo sve više artiljerijskih oruđa, graditelji Sokola su, krajem 15. st. u vrijeme jajačke banovine, bili prinuđeni odgovoriti novim intervencijama, posebno ojačanjima na bedemima Donjeg grada. To je istovremeno predstavljalo zadnju graditeljsku fazu u razvoju fortifikacijskog sustava ovog srednjovjekovnog grada s kojom je u potpunosti definirana njegova vizura. Sokol je tada kao grad u cijelosti sagrađen u gotičkoj tradiciji, koji je u svim segmentima, a posebno svojim moćnim obrambenim sustavom odgovarao vremenu u kome je postojao.⁵⁶

⁵⁵ KURİPEŠIĆ, 15-16.

⁵⁶ BOJANOVSKI, 1972., 65-66. Unutar jajačke banovine Sokol se držao do 1518. god. kada s Jezerom, Bočcom i Pruscem pada u turske ruke.

Međutim, sudbina Srebrniku neće uvijek biti tako naklonjena. Prostor na kojem se nalazio i vrijeme koje je dolazilo ovom gradu priredit će brojna iskušenja. U sukobima sa Sigismundom 1393. god., a posebno u vrijeme teških borbi bosanske vojske s Mađarima između 1405. do 1408. god. Srebrnik je pretrpio teška oštećenja koja, kako izgleda, nikada nisu bila potpuno sanirana.⁵⁹ Uskoro situacija će se još više pogoršati, posebno od vremena prvih upada Turaka do kojih je na ovom području došlo već 1426. god. Iako mira za Srebrnik otada više nije bilo, on s padom Bosne 1463. god. nije promijenio gospodara. Zahvaljujući akcijama Matije Korvina postaje jedno od središta koje je dugo nakon toga bilo na prvim crtama obrane južnih granice države Mađarske. Definitivno njegovi bedemi će, pod strahovitim pritiscima, popustiti tek 1520. god. kada je turska vojska, u nastojanju da moć svoje države proširi prema sjeveru, probila obrambene linije europskih branitelja.

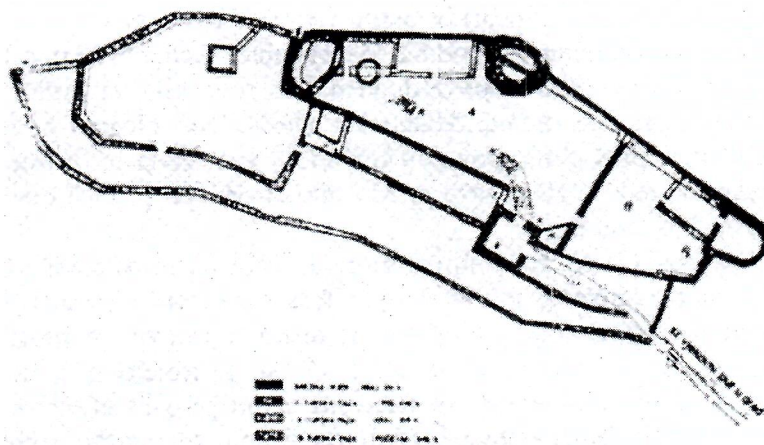
Ovakva povijest se, razumljivo, morala, osim na fortifikacije, odraziti i na ukupan razvoj ovog grada. Usljed teških i čestih razaranja koje je tijekom vremena Srebrnik trpio danas je teško, a gotovo i nemoguće, ući u trag svega onoga što je tu u 14. i 15. st. postojalo. Od potpunog razaranja do danas djelomično su sačuvane samo gradska cisterna i jedna kula, a i to zahvaljujući odluci turskih vlasti koje su i ovdje, uobičajeno kao i u više drugih slučajeva, odmah po osvajanju početkom 16. st. ovu kulu pretvorile u džamiju. Zbog takve namjene u 18. st. pri izgradnji novog, turskog Srebrenika, jednostavno je bila uklopljena u gradsku jezgru. Pritom je interesantno naglasiti da se tada gradi potpuno novi grad, ali u obrisima starog srednjovjekovnog koji se vjerojatno kao i novi sastojao od tri cjeline međusobno povezana moćnim obrambenim sustavom. Koliko je Ćiro Truhelka mogao znati o odnosima starog i novog grada, teško je znati, ali je očito impresioniran s onim što je vidio, a svjestan okolnosti u kojima je nastao, za primjer naglasio je: "...kako je ljudska ruka umjela i u srednjem vijeku savladati gorostasne prirodne poteškoće, već što je mogla da i na tako nepristupačnom mjestu stvori grad, koji je bio opskrbljen čitavim obrambenim sustavom, što po nazorima onoga vremena bijaše od potrebe, kad se zidao grad, koji je mogao odolijevati svakomu i najjačemu neprijatelju."⁶⁰

⁵⁹ BASLER, 1957., 120. Razloge teškom stanje u kom se nalazio Srebrnik treba tražiti u njegovom pograničnom položaju, udaljenost od političkih i kulturnih centara, ali i u činjenici da je zbog važnosti često mijenjao gospodare kojima očito okolnosti "nisu dozvoljavale preveliko razmetanje" pa je obnavljanje grada više odgovaralo običnom krparenju.

⁶⁰ TRUHELKA, 1904., 73.

Maglaj

Uz ove do sada prikazane srednjovjekovne gradove nužno se osvrnuti na još neke koji arhitektonski nisu ništa manje interesantni. Jedan od njih jest i grad Maglaj koji je, zahvaljujući svom položaju ispod Ozren Planine, kontrolirao znatan ali i strateški važan dio doline rijeke Bosne.⁶¹

Sl. 6. Geodetski plan starog grada Maglaja.

Kao već razvijen burg, grad tzv. visinskog tipa, Maglaj se prvi put spominje 1408. god. To bi značilo da je Maglaj tada imao dobro formiran obrambeni sustav, osnovu kojega je u 14. i 15. st. činila “moćna” branič kula s tamnicom u prizemlju i manje dvorište koje je sa strana bilo zaštićeno s dvije polukružne kule podignute na bedemima.⁶² Iako su nešto kasnije bedemi ojačani, do većih promjena na fortifikacijama je došlo kasnije, vjerojatno na kraju 15. i u 16. st. prije svega zbog promjena u načinu ratovanja i usavršavanja ratnih vještina kada je uveliko aktualno vatreno oružje. Maglaj tada mijenja svoj dotadašnji izgled, ali i namjenu. Dobiva utvrđen centralni ulaz, glavna kula se ruši, smanjuje se više nepotrebna ranija visina obrambenih zidova, dvorište se zbog primjene i funkcioniranja topova nasipa i proširuje tako da dotada tipičan visinski grad postaje klasična artiljerijska tvrđava namijenjena samo braniteljima grada.

⁶¹ KREŠEVLJAKOVIĆ, 1953., 20; BOJANOVSKI, 1989., 110-112.

⁶² BOJANOVSKI, 1965., 61-96.

Tako reorganiziran, u vrijeme tursko-europskih sukoba, trebao je pomoći Ferdinandu Habsburškom kada je 1529. god. namjeravao napasti Bosnu. S tim ciljem on 24. ožujka Žarku od Maglaja i Jurašinu od Žepča piše: "Kada začuješ da smo poslali vojsku u to naše kraljevstvo (Bosnu) i da hoćemo napasti Turke, odmah se podigni sa svim svojim silama i narodom protiv Turaka i posluži nam vjerno i stalno do kraja našeg pothvata. Ako tako učiniš, kako mislimo, obasućemo te svim milostima i obilno nagraditi tvoju spremnost i pomoć posjedničkim pravima i dobrima u spomenutim krajevima ili u njemu pridruženim dijelovima i osim toga potvrdićemo ti što posjeduješ, zadržati i braniti u posjedu..."⁶³ Na žalost, do ove intervencije nije došlo. Ferdinandu je već iste godine preduhitrio sultan Sulejman pohodom na Ugarsku.

Intenzivno funkcioniranje ovog grada tijekom 14. i 15. st. potvrđuje relativno brojan arheološki materijal do kojega se došlo u vrijeme istraživačko-konzervatorskih radova tijekom 1962. i 1963. god.⁶⁴ Najčešće se ti nalazi odnose na raznovrsna oružja, bombe, strijele, veterone i kacige i važan su pokazatelj pri određivanju kastelološkog razvoja Maglaja kao i ostalih srednjovjekovnih gradova.

Ključ

Ključ na Sani⁶⁵ koji se u izvorima prvi put spominje 1322. god. kao posjed plemića Hrvatinića u povijesti srednjovjekovne Bosne upamćen je kao grad u kome je zadnje dane svog života proveo njezin posljednji kralj Stjepan Tomašević.⁶⁶

Inače, arhitektonski Ključ je jedan od najinteresantnijih srednjovjekovnih bosanskih gradova pa je kao takav našao mjesto među Kuripešićevim gravurama.⁶⁷ Činila su ga dva dijela, Grad i Tabor, iznad kojih je, kao treća cjelina, visoko na litici, stajala dugo neosvojiva kula Ljubica s koje je pod kontrolom branitelj bio cijeli kanjon rijeke Sane.

Arheološka istraživanja provedena na ovom lokalitetu dala su podosta važnih i interesantnih podataka. U temeljima Ključa pronađeni su dijelovi prvobitnog romaničkog grada koji je na tom mjestu bio utemeljen već u 13. st., ali i ostaci nekih antičkih objekata o kojima, iako u skromnom obimu, svjedoči jedna od cisterni i manja stražarnica koja je bila sagrađena

⁶³ KREŠEVLJAKOVIĆ, 1953., 20.

⁶⁴ BOJANOVSKI, 1989., 112.

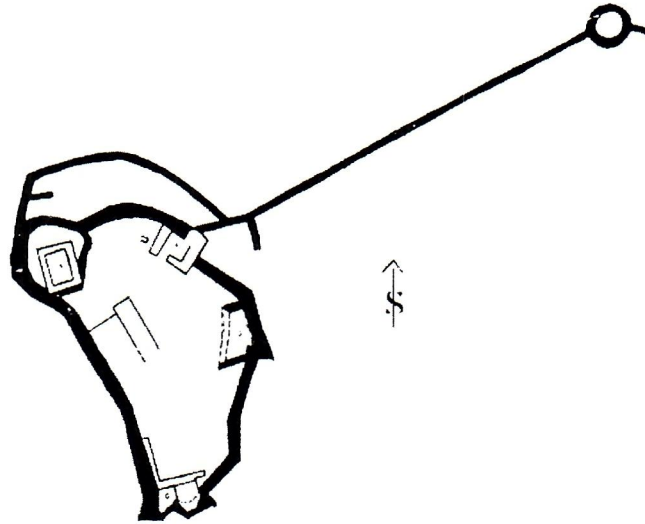
⁶⁵ BOJANOVSKI, 1973., 100-105; BOJANOVSKI, 1989., 113.

⁶⁶ KREŠEVLJAKOVIĆ, 1953., 27.

⁶⁷ KURİPEŠIĆ, 1530.

nedaleko od kule Ljubice.⁶⁸ Istraživanjima je ipak dokazano da je najviše objekata sagrađeno nešto kasnije, ali svakako prije pada grada pod Turke krajem 15. st. Ta istraživanja obuhvatila su branič kulu, donžon s ukopanim spremištem za topovske projekte, topovsko gnijezdo, cisterne i dvorište. U svim ovim objektima je *in situ* pronađen znatan arheološki materijal koji je potvrdio ranije iznesenu konstataciju da su fortifikacijski objekti i grada Ključa nastali u gotičkoj tradiciji.

Sličan razvojni put je prošao još čitav niz srednjovjekovnih bosanskih gradova. Osim Ključa na Sani i Maglaja, vrijedni su spomena svakako Travnik i Bočac na Vrbasu (sl. 7), a svakako i neki drugi gradovi.⁶⁹

Sl. 7. Tlocrtna dispozicija Bočca na Vrbasu.

Posebno mjesto među gradovima, koji se danas nalaze na teritoriji Bosne a ranije Hrvatske, svakako pripada gradovima bihačke krajine ili točnije bosanske Hrvatske koja je zauzimala velika područje između rijeka Vrba i Une.⁷⁰

Povijesno su ti krajevi bili dio kraljevine Hrvatske, odnosno hrvatskog i slavonskog banata, gdje su se tada nalazile brojne županije i gradovi među kojima su najpoznatiji: Bihać, Bijela Stijena, Brekovic, Bužim, Cazin, Izačić, Kladuša, Krupa, Ostrožac, Podzvizd i Vranograč,

⁶⁸ BOJANOVSKI, 1989., 115

⁶⁹ KREŠEVLJAKOVIĆ, 1953., 7-44.

⁷⁰ LOPAŠIĆ, 1890., (reprint 1991.), 28-35.

Ripač i drugi.⁷¹ Ovom prilikom osvrnut ćemo se nešto opširnije samo na dva krajiška grada, Bihać i Krupu, ne zbog toga što to drugi ne zaslužuju nego iz razloga što je Bihać bio jedan od značajnijih hrvatskih gradova u srednjem vijeku, a Krupa kao rijedak lokalitet na kom su izvedena arheološka istraživanja.

Bihać

Uz Bobovac i Jajce Bihać je sigurno najčuveniji srednjovjekovni grad na području Bosne i Hercegovine. Iznimno cijenjen i bio je poznat kao “caput et metropolis regni Croatiae” - glavni grad kraljevine Hrvatske, a često zbog važnosti nazivan i “ključem sve gornje Hrvatske”.⁷²

U izvorima Bihać se prvi put spominje 1260. god. kao mjesto na otoku sv. Ladislava, koje je dvije godine kasnije u vrijeme boravka Bele IV. dobilo kraljevska povlastice slobodnog grada. Otada je uloga Bihaća postajala sve izraženija. To se posebno vidi po događajima iz sredine 14. st. u vrijeme sukoba Karla, Luđovika Napuljskog i Sigismunda za kraljevsku vlast u Ugarskoj i Hrvatskoj.⁷³ Nakon tih nemirnih vremena s kraja 14. st. i početka 15. st. Bihać se našao u posjedu plemića Frankopana. Naime, grad je za 42.000 dukata kralj Sigismund založio banu Nikoli Frankopanu da bi poveljom iz 1434. god. vlasništvo bilo preneseno na njegovog sina bana Stjepana za zasluga koje je “ovaj za kralja stekao”.⁷⁴ Za ta prava Frankopani će se zdušno dugo boriti posebno u vrijeme kad je Bihać, nakon što se po ženskoj liniji našao u posjedu vojvode i bana Ivana Korvina, za njih bio izgubljen.

Osim što je Bihać, kako smo vidjeli, bio važan politički centar njegov značaj ni u gospodarskom pogledu nije bio ništa manji jer je “...bio vazda sveza i kopča posavske Hrvatske, zvane Slavonije, sa planinskom Hrvatskom i dalmatinskim primorjem”. Sigurno da takav stav nije bio odraz samo političkog stanja nego i posljedica trgovinskih prilika. Zbog iznimno povoljnog položaja čitavog bihaćkog kraja, grad je trgovačkim putovima bio povezan i sa sjeverom i jugom. Tijekom 14. i 15. st. trgovinska je razmjena bila posebno intenzivna s morskom obalom, točnije sa Senjom, a preko Kupe i Save s Ugarskom i njemačkim pokrajinama. Ovi putevi

⁷¹ LOPAŠIĆ, 1890., 29. Najpoznatije slavonske županije jesu: Dubička, Sanska, Vrbaška i Mreńska, a hrvatske: Gorička, Gorska, Drežnička, Psetska, Humska, Neblujska, i Krbavska s 22 srednjovjekovna grada.

⁷² LOPAŠIĆ, 1890., 46.

⁷³ LOPAŠIĆ, 1890., 65.

⁷⁴ LOPAŠIĆ, 1890., 66. Povelja se odnosi na zasluge koje je ban stekao boreći se za kralja na ratištima Lombardije, Toskane, Italije i Rima.

podudaraju se i s pravcima prodora gotike na ove prostore. Izravan dokaz za to jesu ostaci starog grada Bihaća koji i danas, unatoč brojnim intervencijama, ukazuju na to slavno doba njegove prošlosti. Impresivni bedemi i kule danas se u izvornom obliku daju vidjeti na pečatu grada iz 14. i grba iz 16. st.⁷⁵

Bihać ili Bišće na Uni, kako se još zove, jedini je grad koji je u srednjem vijeku podignut uza samu rijeku od koje je, zbog zaštite, prokopan kanal oko cijelog grada. Iz sigurnosnih razloga Bihać je štitio još i sustav bedema s četverokutnim i oblim kulama s izrazitim gotičkim tornjevima. Kako se vidi, veći dio grada je zauzimala velika središnja kula zvana i citadela koja je s drugim građevinama učinila da ovaj grad ima izgled tipičnog srednjovjekovnog zamka.

U grad se moglo ući kroz troja vrata. Najstarija su bila Bijela vrata ili Krupska kapija, uz koju se nalazila Krvava kula.⁷⁶ Prema sjeveru vodila su Njemačka, a nasuprot njima Zelena vrata, probijena u tzv. Zelenom bedemu, otvorena prema Izačiću. Tipičnu gotičku vizuru ovoga grada, koja se može vidjeti na gravuri iz 1592. god. osim bedema i kula dopunjavala je “kršćanska crkva, sagrađena u čistom i liepom gotskom slogu od tesana četverouglasta kamena... sa šiljastim prozorima i visokim krovom”.⁷⁷ Danas je ta crkva velika bihaćka džamija Fetija, pretvorena u islamsku bogomolju nakon pada Bihaća u osmanske ruke.

Inače, nakon pada susjedne Bosne Bihać je nedaleko od njezinih granica, napadima Turaka, odolijevao još više od stoljeća. Iz tih razloga je 28. travnja 1527. kralj Ferdinand od Hrvata tražio da se grad Bihać utvrdi “da bude poglavitim branikom Hrvatske”, a s istom molbom obratio se i staležima štajerskim 1533. god. Strah od pada Bihaća i drugih hrvatskih zemalja bio je istovremeno najveća briga austrijskih pokrajina Štajerske, Kranjske i Koruške. Iako sa svih strana učvršćivan i sa 17 okolnih utvrda osiguran, zbog stalnih pritisaka iz turske Bosne, “Bihać je za posljednjih šezdeset godina vlasti kršćanske nad gradom pretrpio mnoga zla i nevolje”. Agonija tog grada trajala je do njegovog pada 19. lipnja 1592.⁷⁸ S tim

⁷⁵ LOPAŠIĆ, 1890., 71, f. n. 2.

⁷⁶ LOPAŠIĆ, 1890., 48. Krvavom kula se zvala po kazamatu koji se u njoj nalazio, ali i po žrtvama koje su u njoj pogubljene.

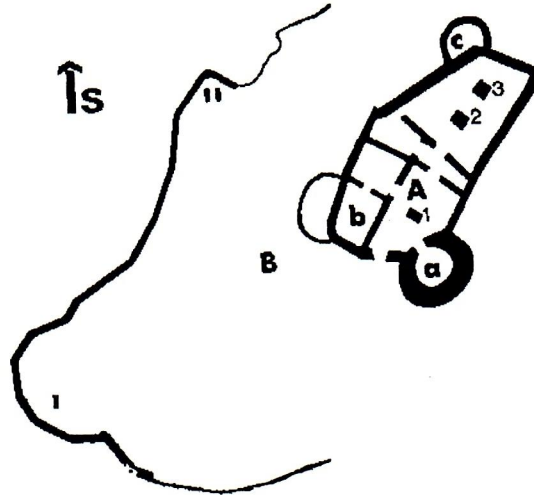
⁷⁷ LOPAŠIĆ, 1890., 49. Ta je katolička crkva bila posvećena sv. Anti i uz nju su dominikanci imali svoj samostan. Osim nje u džamiju je bila pretvorena još jedna bihaćka crkva koja je također bila izrazita gotička građevina sagrađena uz Njemačka vrata. Inače je Bihać “bio glasovit” po svojim crkvama. Pored crkve sv. Ante spominju se još crkve: sv. Elizabete, sv. Marije, sv. Lucije, sv. Jakova, Svetog Duha i sv. Marije Magdalene. U svim ovim crkvama nalazili su se grobovi hrvatskog plemstva.

⁷⁸ BRKOVIĆ, 2002., 11,

činom veze ovih krajeva sa Zapadom bile su prekinute. Razvoja kao u vrijeme gotike više nije bilo, naglo je prekinut ulaskom u potpuno novi civilizacijski krug koji je za više stoljeća određivao svoje norme i postavljao druge kriterije.

Krupa

Grad Krupa smjestio se na brežuljku između rijeka Une i Krušnice, na mjestu koje se doima kao poluotok optočen Unom.⁷⁹

Sl. 8. Geodetski plan Gornjeg grada - Krupa na Uni
(obradio ing. arh. A. Ninković).

Ovaj grad, kojega je Lopašić opisao kao skromne ostatke tri “na porušene kule”, svoje podrijetlo vodi od stare župe Pset poznate još iz 1027. god. Pod pravim imenom Krupa spominje se krajem 13. st. kao posjed knezova Babonića u povijesti poznatih kao Blagajski. Poveljom iz 1300. god. kralj Karlo potvrdio je njihove posjede koji su se sterali od Štajerske preko Kranjske do Vrbasa.⁸⁰ Otada Krupa je često mijenjala svoje gospodare. Prvo je početkom 15. st. voljom kralj Sigismunda došla u posjed knezova Celjskih, a zatim Frankopana da bi, nakon što je bila

⁷⁹ LOPAŠIĆ, 1890., (1991.), 215-238; KREŠEVLJAKOVIĆ, 1953., 35; BOJANOVSKI, 1974., 129-132; BOJANOVSKI, 1989., 114-115.

⁸⁰ LOPAŠIĆ, 1890., 220. Prihod s ovih imanja je bio 120.000 dukata, koji im je omogućavao značajne političke i crkvene utjecaje.

proglašena kapetanijom, krajem stoljeća došla pod vlast Korvina, prvo kralja Matije a zatim njegovog sina vojvode Ivana. Na kraju Krupa je tursku vojsku dočekala u vlasti knezova Zrinskih 23. lipnja 1563.⁸¹

Moćni gospodari zdušno su se skrbili o svom gradu što se, iako po skromnim ostacima, dade zamijetiti i danas. Više o gradu govori Kuripešićeva gravura iz 1530. god., koja zorno odražava vrijeme u kome je Krupa kao kraljevsko dobro živjela na zavidnoj razini.⁸² I arheološka istraživanja potvrdila su da je razdoblje gotike ostavilo najznačajnije tragove u razvoju ovoga grada. To se posebno vidi po specifičnom gabaritu gradske arhitekture. Gotički burg je, osim jakih bedema s prsobranima koji su vidljivi na spomenutoj gravuri, štitila i moćna branič kula, građevina kvadratne osnove naknadno ojačana zaobljenim kontraforom, “očito da se ublaži probojna snaga artiljerijskih zrna”. Kasnije su uz ojačane bedeme, u oboru grada sagrađena još dva bastiona, što znači da je u “eri vatrenog oružja”, koje je izmijenilo cijele gradove, došlo je do znatnih intervencija i na krupskom gradu. Nešto kasnije je zbog takvog stanja došlo do rušenju velike kule i zatrpavanja starog dvorišta. U tom, na takav način stvorenom kulturnom sloju, prilikom arheoloških istraživanja, otkrivene su kamene i željezne topovske kugle, veretoni od samostrijela, ali i druga oruđa i oružja koja su potvrdila teško razaranje ovog grada nakon pada u turske ruke.⁸³

3. Gradovi u Hercegovini

Što se pak tiče srednjovjekovnih gradova u Hercegovini, ni za jedan od njih nije moguće reći je li ili kako je funkcionirao u vrijeme kada je gotika i na ovim prostorima sigurno uveliko bila prisutna. Zbog neistraženosti moguće je tek naglasiti da se većinom radi o tipično visinskim gradovima kao što su Blagaj i Počitelj.

Blagaj

U slučaju Blagaja, radi se o gradu koji je smješten na uzvišenju visoko iznad vrela rijeke Bune.⁸⁴ Karakteriziraju ga jaki bedemi s prsobranima sačuvani do 12 m visine, kula i ožbukana cisterna u tradiciji dalmatinske gradnje, koju zbog blizine Dubrovnika možemo pripisati nekom od njegovih majstora.

⁸¹ BOJANOVSKI, 1974., 131.

⁸² BOJANOVSKI, 1989., 115.

⁸³ BOJANOVSKI, 1989., 115-116.

⁸⁴ ANĐELIĆ, P., 1981., 41-73.

Počitelj

Kao na Blagaju izgleda da je i u Počitelju na Neretvi moguće tražiti neke gotičke elemente, pri čemu posebno mislimo na temelje njegove najveće kule. Nesumnjivo da bi arheološka istraživanja o tome mogla pružiti više podataka, ali, kao što znamo, nikada nisu provedena. Bila bi potrebna jer povijesni izvori na Počitelj ukazuju kao na značajno mjesto srednjovjekovne Humske Zemlje.⁸⁵ U prilog tome ide i podatak da je krajem 15. st. u vrijeme organiziranja obrane protiv Turaka u Počitelju kao projektant boravio Paskoje Miličević, inače poznati dubrovački graditelj.

Sl. 9. Sanković, *Vjekoslava, Revitalizacija starog grada Počitelja*, karta: *Kronološka pripadnost, Naše starine, Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture, prirodnih znamenitosti i rijetkosti BiH, XIV-XV, Sarajevo 1981., str. 224.*

⁸⁵ PATSCH, 1912., 7.

Sl. 10. *Počitelj na Neretvi.*

Zbog neistraženosti slična situacija je i s gradovima uz gornju Neretvu. Na tom prostoru spominju se stari gradovi: Vrabač, Dragić, Grad u Dragočaju, Biograd, Konjic, Gradina u Dbaru, Ribički Grad i Gradina iznad Krupića.⁸⁶

Vrabač

Grad Vrabač nalazio se na visokom prijevoju iznad rijeke Bijele, nedaleko od Konjica na Neretvi odakle je kontrolirao važan putni pravac prema Borcima i Bosni. Za našu temu čini se interesantnim jer ga izvori u srednjem vijeku, prvo 1444. god., spominju kao: “Vrabaz en erena, castello con contato”, a zatim 1448. god. kao “castrum Wreawetz” i 1454. god. kao “civitatis Vrabam cum castris et pertinentiis suis”.⁸⁷

Na žalost, danas su ostaci ovoga grada na terenu vidljivi tek u skromnim ostacima koji, bez većih istraživanja, nisu u stanju pružiti više podataka za neku moguću rekonstrukciju. U tradiciji stanovništva ovoga kraja pamti se tek kroz pripovijesti o dugogodišnjim sukobima njegovog gospodara Sandalja Hranića s Dubrovčanima oko, kako izgleda, na tom mjestu bespravno naplaćivane carine.

⁸⁶ BASLER, 1955., 226-229.

⁸⁷ BASLER, 1955., 226.

Dragić

Za razliku od Vrbača situacija s gradom Dragić nešto je jasnija. Ovaj srednjovjekovni grad je bio podignut na visokoj litici iznad rječice Živašnice, pritoke Neretve nedaleko od Konjica.⁸⁸

Prostor na kom je bio sagrađen s dva kraja su štatile dvije kule međusobno povezane jakim ravnim bedemom. Od sjeverne kule sačuvana je samo pravokutna osnova, dok je druga, južna kružna bila s jednim polukružnim dodatkom tako da, bez istraživanja, tek upozoravaju da se možda radi o nekom objektu koji je, s obzirom na situaciju u okruženju, mogao funkcionirati tijekom 15. st.

Koliko je u ostacima ovoga grada moguće tražiti Dukljaninovu "Debreću" ili grad "Drabez" koji se u izvorima spominje 1444. god. u povelji kralja Alfonsa V. Stjepanu Vukčiću, teško je reći, ali je činjenica da materijala za buduća arheološka i arhivska istraživanja svakako ima.

Biograd

Nedaleko od ovih gradova nalazi se i Biograd, grad sagrađen na litici koja se sa 100 m visine strmo spušta prema Neretvi zapadno od Konjica.⁸⁹ Kako je izgledao taj kastel, koji se u izvorima spominje tri puta: 1444. god. kao "himereti Biogrado, castello con contato", 1448. god. kao "castrum Welligrad" i 1454. god. kao "civitate Biograd cum castris et pertinentiis suis..." na osnovu njegovih ostataka, teško je nešto određenije reći. Đuro Basler ističe da se na terenu tek uočavaju ostaci utvrđenja od oko 40 m dužine s podosta debelim zidovima koji su "zidani u slojevima" s grubim i nemarno složenim kamenim blokovima s lica zida. Pozornost znanstvenika ipak nije bila usmjerena na istraživanje materijalnih ostataka ovog grada. Više interesa pokazalo se za povijesne okolnosti u kojima se ovaj grad nalazio, posebno zbog odnosa s Dubrovnikom, koji su tijekom srednjeg vijeka, kako izgleda, bili vrlo intenzivni.

4. Zaključna razmišljanja

Kako se na predočenim primjerima utvrđenih bosansko-hercegovačkih srednjovjekovnih gradova može vidjeti, o njima, kao i općenito o gradovima tog vremena, bar na ovom stupnju istraženosti, nije moguće izricati konačne sudove. Samo kada su u pitanju neki lokaliteti, moguće se dotaknuti

⁸⁸ BASLER, 1955., 227.

⁸⁹ BASLER, 1955., 228.

problema kojih se, kao izravan istraživač ili “promatrač struke”, dotakao Ivo Bojanovski, ističući stav da srednjovjekovni grad ne treba doživljavati kao “...statički pojam nego da ga treba posmatrati dijalektički, u procesu”.⁹⁰ Imajući to u vidu i ovaj pregled bi trebalo shvatiti kao još jedan korak s kojim bi se trebalo više približiti ovoj problematici, ali i pokušati ukazati na one elemente i razvojne faze kroz koje je grad u ovom razdoblju prolazio obilježen s izrazitim utjecajem gotike.

Uzroke nastanka i razvoja ovih gradova, kako je u literaturi već naglašeno, treba tražiti u društveno-gospodarskim odnosima koji su, iako zasnovani na izrazito feudalnoj osnovi s pojavom većeg obrta novca i novčarskog gospodarstva, pokrenuli, između ostalog, i takve razvojne procese u kojima je za “mladu jezgru građanske klase” imovina, kako izgleda, brzo postala mjerilo vrijednosti, jer je gospodaru grada jamčila određenu, na prvom mjestu poželjnu, društvenu razinu prepoznatljivu kroza zadovoljenje potreba ne manje vrijednih od onih viđenih u bližem ili daljem okruženju.⁹¹

Zbog toga je razumljivo da se grad i na našim prostorima brzo navikao pratiti promjene koje su se oko njega događale. To se posebno odnosi na utjecaje gotike i kroz nju tada izražene europske trendove. Kao dominantna pojava gotika posredstvom naših susjeda, a poglavito Hrvatske i Mađarske, preko jadranske obale te zapadne i srednje Europe dolazi i na ove prostore. Presudnu ulogu pritom odigrali su crkveni krugovi, jer je opće poznato da su za širenje gotike najzaslužniji benediktinski i cisterciti, ali u našim uvjetima ništa manje i dominikanci, franjevci i pavlini, pri čemu sigurno nisu zaostajali ni drugi, posebno bogatiji feudalni slojevi.

U srednjovjekovnim gradovima na tlu Bosne i Hercegovine prepoznaju se njezine dvije varijante: primorska i kontinentalna, ovisno od toga je su li utjecaji dolazili iz Italije preko dalmatinskih gradova ili sa sjevera preko Hrvatske iz njemačkih pokrajina i Budima.⁹² To se najbolje može vidjeti na primjeru grada Jajca, gdje su prvi gotički elementi njegovani u jednoj domaćoj radionici koja je u ovom gradu djelovala od 13. st. do druge polovice 15. st. Na spomenicima koji se njoj pripisuju uočavaju se elementi primorskih utjecaja. Koliko su značajni, dokazuju radovi izvedeni pri uređuju franjevačke crkve Svete Marije s početka 15. st., ali i djela majstorske radionice Andrije Alešija koja je, kako je dokazano, djelovala polovinom stoljeća.⁹³

⁹⁰ BOJANOVSKI, 1989., 116.

⁹¹ MIKULIĆ, 2002., 85-107.

⁹² MIKULIĆ, 2002., 85-107.

⁹³ BASLER, 1962., 106.

Do većih promjena doći će tijekom 15. st. i početkom 16. st. s prodorima Turaka. Njihovi učestali upadi posebno će utjecati na cijepanje dotadašnjih veza s dalmatinskim gradovima, a borba za opstanak sve će aktivnosti tada usmjeriti prema sjeveru i zapadu. U takvim okolnostima dominirat će elementi mađarsko-hrvatske kasne gotike.⁹⁴ Zoran primjer je toranj sv. Luke u Jajcu kod koga su pilastri izvedeni u interesantnom skladu gotičko-renesansnog prijelaznog tipa.

Kao sve drugo, tijekom tih stoljeća, i gradovi će pretrpjeti značajne promjene prije svega u svom fizičkom izgledu. Razloge za to i ovdje treba tražiti u novim tekovinama i dostignućima, a posebno u promjeni načina ratovanja i primjeni novih oružja. Uskoro nakon pojave vatrenog oružja prve detonacije brzo su odjeknule u Bosni i Humu. Brojni izvori izvješćuju da je Bosna bila značajan naručitelj ovih oružja. Uvozilo se oružje njemačke proizvodnje,⁹⁵ zatim iz Ugarske i Italije, posebno iz Venecije, iako su se čuvene radionice nalazile još u Milanu, Firenci i Bologni. Kada im se u tome pridružio Dubrovnik, brzo je postao primarno mjesto za opskrbu ovih prostora oružjem.⁹⁶ Interesantno je da, osim prodavanog, poklanjanog i pozajmljivanog, dio oružja već tada stiže i ilegalnim kanalima zbog čega Dubrovnik često reagira ozbiljnim prijetnjama i zabranama.

Najviše oružja se, prema dubrovačkoj arhivskoj građi, izvozilo sredinom 15. st. i to Vladislavu, sinu hercega Stjepana. Samo u jednoj narudžbi se, između ostalog, spominju: 4 topa, 2 puške, 18 oklopa, 6 samostrijela, 1500 veretona, 2000 strijela, 1000 libri baruta za puške i 2 bureta baruta za topove.⁹⁷ Osim njega redovit kupac je bio i Sandalj Hranić, a između ostalih i Vlatkovići, Pavlovići, Dinjičići i Zlatonosovići.

Pored uvoza, izgleda, da je u nekim od ovih gradova dolazilo i do proizvodnje oružja. Vjerojatno da je iz tog razloga kod hercega Stjepana boravio Jerga iz Nuernberga, inače poznat kao majstor za izradu lijevanih topova.⁹⁸ Takvih primjera je bilo i u Dubrovnika odakle su, s odobrenjem službenih vlasti, povremeno u zaleđe odlazili poznati majstori oružari. Za razliku od njih, iako ne često, registrirani su i slučajevi bježanja ovih majstora u Hercegovinu i Bosnu. U nekim slučajevima su iz tih zemalja

⁹⁴ BASLER, 1962., 107.

⁹⁵ PETROVIĆ, 1973., 71. Poznato je da je grof Ulrich Celjski s tim oružjem opskrbljivao hercega Stjepana.

⁹⁶ PETROVIĆ, 1973., 69. Oružje koje je kupovano u sjevernoj, sjeverozapadnoj, a djelomično u sjeveroistočnoj i srednjoj Bosni, preko Ugarske dolazilo je iz Njemačke, dok je ono iz Dubrovnika lakše dolazilo u južne, jugozapadne i jugoistočne krajeve.

⁹⁷ PETROVIĆ, 1973., 72.

⁹⁸ PETROVIĆ, 1973., 72.

u Dubrovnik dolazili dječaci da bi izučili tada veoma cijenjen obrt oružara. Krajem 14. st. i početkom 15. st. tih slučajeva je bivalo sve više.

Potreba za novim oružjima bila je uvjetovana okolnostima u kojima su tijekom srednjeg vijeka Bosna i Hum često jedva opstajali. Opasnosti izazivane čestim prijetnjama izvan granica, borbe za vladarska prijestolja, samovolje lokalnih feudalaca i potreba da se ide u korak s novim tehnologijama bili su dovoljni razlozi kada je potreba za kupovinom oružja bila u pitanju. To potvrđuje i činjenica da je bosanska država prva na Balkanu primijenila topovsku vatru. Naime, 13. kolovoza 1378. grad Kotor poslužio se svojim topovima protiv venecijanske flote ispred zidina svoga grada.⁹⁹ I ne samo s kupovinom topova, u korak sa suvremenim svijetom išlo se i u primjeni pušaka kukača. Interesantno je da su registrirane u istoj deceniji kada i u Italiji. God. 1436. Dubrovčani su dozvolili kupovinu šest takvih pušaka koje je u ime Katarine Kosače, majke hercega Stjepana, kupio njezin nuncij.¹⁰⁰

Već smo naglasili da se pojava vatrenog oružja i njegova brza primjena značajno odrazila na fizički izgled srednjovjekovnog grada u Bosni i Hercegovini. Do prvih intervencija je došlo upravo na fortifikacijama. Zbog potrebe za što boljom zaštitom, najčešće su ojačavani već postojeći bedemi, građen veći broj kula i podizana glavna zvana bastion, često okrugle osnove, ali je, kako se na nekim primjerima može vidjeti, bilo i slučajeva kada su s bedemima i smanjivane. Kasnije će u više slučajeva stare branič kule biti potpuno rušene. To se najčešće događalo kada se zbog lakšeg manevriranja masivnim bombardama unutar ovih gradova, burgova nastojalo doći do što više slobodnog prostora. Dotad izrazito mala dvorišta proširivana su, rušeni manje važni objekti a nasipani neki prostori zbog nepogodnog terena ranije neiskorišteni. Uz to je sve snažna artiljerijska vatra gospodare ovih gradova tjerala neke objekte i ukopavati pa su kasnije često korišteni kao kazamati.

S takvim zahvatima gradovi ne mijenjaju samo svoj raniji izgled nego i ulogu. Zapravo su pretvarani u tvrđave koje, zbog sigurnosti, ali svakako i komfora, više nisu zadovoljavale standarde primjerenog stanovanja pa su od vlastele najčešće napušteni. Za dvor gospodar traži neki drugi prihvatljiviji prostor zašto se nerijetko koriste podgrađa tih gradova, dok se usljed toga sam burg najčešće pretvara u stacionar za vojnu posadu i spremišta za oružje.

⁹⁹ ŠIŠIĆ, 1929., 45. To je vrijeme kada je Kotor u posjedu bosanske države koja je nedugo nakon toga tajno s odobrenjem Vijeća umoljenih dobila jednu bombardu.

¹⁰⁰ Prema Cons. Rog. 6, fol. 95. PETROVIĆ, 1972., 74.

Kao što se, iz prethodno izloženoga, dade vidjeti podosta je razloga zbog kojih bi trebalo više pozornosti posvetiti istraživanjima ovih gradova, burgova, a posebno zbog potrebe da se u svim segmentima sagleda njihov kastelološki razvoj. Za to se, kako smo već naglasili, u svojim radovima zalagao i Bojanovski navodeći razloge za njihovo što kompleksnije istraživanje kako se do odgovarajuće procijene ne bi, kao u našim uvjetima, dolazilo samo na osnovu arheološkog materijala koji za ovu problematiku ipak nije uvijek dostatan. To je važno jer na ovom stupnju istraženosti nije moguće dati potpunije raščlambe, iako su, što moramo naglasiti, u međuvremenu postignuti značajni rezultati. Pomaci su nesumnjivo znatni. Dok su arheološka istraživanja ušla u trag našim prvim, romaničkim gradovima, gotika se potvrdila kao dominantna pojava tijekom cijelog srednjeg vijeka. Međutim, iako se na ovim prostorima pokazuje u jednoj malo rustičnoj, perifernoj varijanti, u potpunosti je, premda uz granice bizantskog Istoka, uspjela ove krajeve prikloniti Zapadu. Ipak u tom smjeru do daljeg kontinuiranog razvoja ovih srednjovjekovnih gradova kao i društva općenito nije došlo. Razlog je što su se zbog turskih osvajanje našli u jednom potpuno novom civilizacijskom krugu u kome je, po sasvim novim mjerilima i vidljivim posljedicama, njihova sudbina određena sve do danas.

Sažetak

Iako su neki od 350 do sada registriranih srednjovjekovnih gradova na prostoru BiH nastali u doba romanike ipak se europska gotika potvrdila kao dominantna kulturna pojava. To se između ostalog odražavalo i kroz proces urbanizacije kada su gradovi srednjovjekovnih država Bosne i Huma dobivali nove vizure prepoznatljive kroz arhitektonske cjeline koje su, ne rijetko, unutar fortifikacija, kao u slučaju kod Bobovca ili Jajca, objedinjavale vladarski dvor i naseljeno podgrađe.

Te procese do kojih je došlo zahvaljujući novim društvenim i gospodarskim kretanjima moguće je pratiti kroz dvije faze:

1. koja obuhvaća razdoblje od prve polovice 14. st. (što se poklapa s vremenom krunidbe Tvrtka I. za kralja Bosne) i pada pod Turke Bosne i Huma u drugoj polovici 15. st. sa snažnim kulturnim utjecajima koji su preko Dalmacije stizali iz Italije i

2. tijekom koje je nakon 1464. god. s početkom "hrvatskog stogodišnjeg rata" i osnivanjem jajačke banovine, došlo i do promjena kulturnih strujanja, kada, umjesto pokidanih veza s Dalmacijom, jačaju utjecaji kasne gotike kontinentalnog tipa iz mađarskih, austrijskih i njemačkih centara.

U takvim okolnostima, posebno zbog gubitka sigurnosti, gradovi su brzo mijenjali svoj izgled ali i ulogu. Novi način ratovanja, pojava vatrenog oružja i topništva ojačavaju bedeme, gradi nove kule i moćne bastione, a gradove kao Bobovac, Jajce, Dobor, Sokol, Srebrnik, Maglaj, Ključ, Bihać, Krupa, Blagaj, Vrabač, Dragić i Biograd pretvaraju u prave tvrđave koje će zbog sigurnosti i nedostatka komfora napušteni od gospodara postati tek stacionari za vojne posade i spremišta za municiju.

Mag. Snježana VASILJ

GOTISCHE FORTIFIKATIONEN IN BOSNIEN-HERZEGOWINA

Zusammenfassung

Obwohl einige der 350 bisher registrierten mittelalterlichen Städte auf dem Gebiet von Bosnien-Herzegowina in der Zeit der Romanik entstanden, bewies sich jedoch die europäische Gotik als dominante Kulturerscheinung. Dies widerspiegelte sich auch im Prozess der Urbanisierung, als die Städte mittelalterlicher Staaten von Bosnien und Hum (Chelm) ein neues durch architektonische Einheiten erkenntliches Aussehen bekamen, die oft innerhalb von Fortifikationen, wie bei Bobovac oder Jajce, das Herrscherhaus und angesiedelte Unterstadt vereinigten.

Diese Prozesse, zu denen es dank neuen gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Bewegungen kam, kann man durch zwei Stufen verfolgen:

1. im Zeitraum seit der ersten Hälfte des 14. Jh. (zur Zeit der Krönung von Tvrtko I. für den König von Bosnien) und des Falls Bosniens und Hums unter die Türken in der zweiten Hälfte des 15. Jh. mit starken kulturellen Einflüssen, die über Dalmatien aus Italien kamen, und

2. nach 1464, als es zu Beginn des "kroatischen hundertjährigen Krieges" und mit der Gründung der Banskraft von Jajce zum Wechsel kultureller Strömungen kam, als statt abgebrochener Verbindungen mit Dalmatien die Einflüsse der Spätgotik des Kontinentaltyps aus ungarischen, österreichischen und deutschen Städten stärkten.

Unter diesen Umständen, insbesondere aber aus Sicherheitsgründen, ändern die Städte schnell ihr Aussehen, aber auch ihre Rolle. Die neue Methode der Kriegführung, die Erscheinung der Feuerwaffen und Artillerie

stärken die Festungsmauern, neue Türme und mächtige Bastionen werden gebaut, und die Städte wie Bobovac, Jajce, Dobor, Sokol, Srebrnik, Maglaj, Ključ, Bihać, Krupa, Blagaj, Vrabač, Dragić und Biograd werden zu echten Festungen, die aus Sicherheitsgründen und aus Unbequemlichkeit von ihren Herrschern verlassen zu bloßen Stationen für Militärbesetzungen und Munitionslager werden.

Literatura

- M. ANČIĆ, *Jajce, portret srednjovjekovnog grada*, Muzej HAS, Split 1999.
- P. ANĐELIĆ, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska. Stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću*, Sarajevo 1973.
- ISTI, "O usorskim vojvodama i političkom statusu Usore u srednjem vijeku", *Prilozi Instituta za istoriju*, 13, Sarajevo 1977.
- ISTI, "Bišće i Blagaj, politički centri Humske zemlje u srednjem vijeku", *Hercegovina*, 1, Mostar 1981.
- Đ. BASLER, "Dolina Neretve od Konjica do Rame (Jablaničko jezero)", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s. A, X, Sarajevo 1955.
- ISTI, "Stari grad Srebrnik i problem njegove konzervacije", NS IV, Sarajevo 1957.
- ISTI, "Konzervacije južnog zida tvrđave u Jajcu", NS VI, Sarajevo 1959.
- ISTI, "Klesarski majstori i radionice u srednjovjekovnom Jajcu", ZKM, Banja Luka 1962.
- ISTI, "Sjeverni dio gradskih utvrda u Jajcu", NS, XI, Sarajevo 1967.
- I. BOJANOVSKI, "Blagaj na Sani", *Bulletin JAZU XII*, Zagreb 1964.
- ISTI, "Stari grad Maglaj - Istraživački i konzervatorski radovi 1962. i 1963. g.", NS X, Sarajevo 1965.
- ISTI, "Sokol na Plivi", NS XIII, Sarajevo 1972.
- ISTI, "Ključ na Sani, Ključ - srednjovjekovni grad", *Arheološki pregled*, 15, Beograd 1973.
- ISTI, "Krupa na Uni, Krupa - srednjovjekovno i tursko utvrđenje", *Arheološki pregled*, 16, Beograd 1974.
- ISTI, "Dobor u Usori (sjeverna Bosna)", NS XIV-XV, Sarajevo 1981.
- ISTI, "Neki rezultati proučavanja srednjovjekovnih gradova u Bosni s posebnim osvrtom na transformaciju burga u artiljerijsku tvrđavu", NS XVIII-XVIV, Sarajevo 1989.
- M. BRKOVIĆ, "Srednjovjekovna Bosna i Hum, identitet i kontinuitet", Mostar 2002.
- E. ČELEBI, *Putopis (Seyahatnama)*, Sarajevo 1967.

- V. FRANKNOJ, "Kardinal Carvajal u Bosni 1457.", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo 1890.
- N. KLAIĆ, "Problem nastajanja srednjovjekovnih gradova u sjeverozapadnom djelu Balkanskog poluotoka", Radovi sa simpozija Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura, Izdanja Muzeja grada Zenice III, Zenica 1973.
- H. KREŠEVLJAKOVIĆ, "Stari bosanski gradovi", NS I, Sarajevo 1953.
- B. KURIPESIĆ, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju*, Sarajevo 1950.
- W. HOTZ, *Kleine Kunstgeschichte der deutschen Burg*, Darmstadt 1965.
- R. LOPAŠIĆ, *Bihać i bihaćka krajina*, Zagreb 1890.; reprint, Bihać 1991.
- M. LOVRENOVIĆ, "Crkva sv. Mihovila u Bobovcu", zbornik radova o fra Anđelu Zvizdoviću, Sarajevo - Fojnica 2000.
- Đ. MAZALIĆ, "Stari grad Jajce", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s. A. VII, Sarajevo 1952.
- P. MIKULIĆ, "Franjevački samostani kao centri kulture na prijelomu 19. stoljeća", zbornik radova o fra Anđelu Zvizdoviću, Sarajevo - Fojnica 2000.
- K. PATSCH, *Bosna i Hercegovina u rimsko doba*, Sarajevo 1912.
- S. PAVIČIĆ, "Razvitak naselja u Županjskom području", *Županjski zbornik*, II, Županja 1969.
- Đ. PETROVIĆ, "Uloga Dubrovnika u snabdevanju srednjovekovne Bosne oružjem", Radovi sa simpozija Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura, Izdanja Muzeja grada Zenice III, Zenica 1973.
- B. POPARIĆ, *Tužna povijest Hercegovine zemlje*, Zagreb 1979.
- V. SANKOVIĆ, "Revitalizacija starog grada Počitelja", NS XIV-XV, Sarajevo 1981.
- F. ŠIŠIĆ, *Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350.-1416.)*, Zagreb 1902.
- ISTI, "Studije iz bosanske historije, I., o ratu bana Tvrtaka s ugarskim kraljem Ljudevitom I g. 1363.", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XV, Sarajevo 1903.
- ISTI, "Kako se Kotor predao Venecijancima", *Glasnik Dubrovačkog učenog društva*, I, Dubrovnik 1929.
- L. THALLOCY, "Istraživanje o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje kormenskog arkiva", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XVIII, Sarajevo 1906.
- ISTI, *Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca 1450-1570.*, Zagreb 1916.
- Ć. TRUHELKA, *Naši gradovi*, Sarajevo 1904.
- ISTI, *Kraljevski grad Jajce*, Sarajevo 1904.